

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	פרק ראשון: כתיבת הספרים, אבדנם ושחזורם
	א. כתיבתם של בעלי התוספות 1
	1. הכתיבה במאה האחת עשרה 1 2. הכתיבה והלימוד במאה השתים עשרה 2 3. ספרי הלכה 4 4. ספרי המסכמים 6
	ב. אבדן הספרים 12
	ג. רגע לפני אבדן החיבורים 20
	ד. שחזור הספרים האבודים 24
	1. רשימות ספרים 24 2. רשימות היסטוריות וביבליוגרפיות 26
	3. ציטוטים 28 4. קבצי תשובות 37 5. גניזת אירופה 40
	ה. תחומי מחקר קרובים 48
52	פרק שני: ר' אליעזר בן נתן ומשפחתו
	א. ר' אליעזר בן נתן 52
	1. פתיחה 52 2. פירוש למסכת אבות 53 3. תוספות 56 4. פירוש לספרי 56
	ב. ר' שמואל בן נטרונאי 60
	1. שרידי חיבוריו של ר' שמואל בן נטרונאי 60 2. מוצאו האיטלקי של ר' שמואל בן נטרונאי 65 3. הקשרים בין ר' שמואל בן נטרונאי ושאר חכמי איטליה עם רבנו תם 70 4. תורתה של דרום איטליה 75
	ג. תוספות ר' יואל הלוי 81
	ד. 'אביאסף' 86
	1. היחס בין אביאסף לאבי העזרי 87 2. מבנה הספר 90 3. תפוצתו של הספר 93
	ה. 'סדר בנין בית שני' לראב"ה 101
104	פרק שלישי: 'ספר החכמה' לר' ברוך ממגנצא
	א. פתיחה 104
	ב. פירוש למסכת מגילה 112
	ג. היקף 'ספר החכמה' ומבנהו 123
	ד. קובץ תשובות 127
	ה. קובץ ליקוטים 135
	ו. תפוצתו של 'ספר החכמה' 141
	ז. סיום 146
	ח. נספח: שתי תשובות חדשות מספר החכמה 147

פרק רביעי: ר' שמחה משפירא ותלמידיו

- א. ר' שמחה משפירא 154
 1. פתיחה 154 2. 'סדר עולם' 158 3. 'תיקון שטרות' 161 4. תפוצת ספריו של ר' שמחה 163
 ב. ספר 'כל בו' 166
 ג. ר' אביגדור הכהן 175
 1. שרידי חיבוריו של ר' אביגדור 175 2. שנות חייו של ר' אביגדור 180
 ד. ר' שמואל הלוי 181

פרק חמישי: ר' יחיאל מפריס ומשפחתו

- א. ר' יחיאל מפריס 185
 1. פתיחה 185 2. תורתו של ר' יחיאל מפריס 186 3. פסקי ר' יחיאל מפריס 191
 ב. ר' יצחק מקורביל 198
 1. פסקי ר' יצחק מקורביל 198 2. פסקים של ר' פרץ מקורביל 207 3. סיכום 210
 ג. ספר 'מתת' 211

פרק שישי: ספרים לסוגיהם

- א. ספרי מנהגים 219
 1. מנהגי ר' יחזקיה ממגדבורג 219 2. מנהגי רוטנבורג 228
 ב. ספרי איסור והיתר 237
 1. פתיחה 237 2. 'שערי הפנים' 240 3. הלכות טריפות לר' משה פולר 241 4. הלכות שחיטה לר' ידידיה משפירא 243 5. 'מענה לשון' 244 6. 'העברי' 247 7. הלכות בדיקה לר' יעקב מעפנשטיין 249
 ג. ספרי ליקוטים 250
 1. פתיחה 250 2. נימוקי ר' יעקב מקורסן 254 3. נימוקי ר' קוביל 262 4. קובץ של ר' מנחם הלוי 266
 ד. קבצי תשובות 270
 1. פתיחה 270 2. 'נופת צופים' 273 3. 'תשובות השייכות לסדר נשים' 274
 ה. ספרים נוספים 279
 1. פסקי הלכות לרבנו תם 279 2. פסקי ר' שמריה משפירא 282 3. 'ארבעה פנים' לר' אפרים מרגנסבורג 289 4. חיבור ר' אפרים 291 5. תוספות ר' אליעזר ממיץ 293 6. 'ספר נחמני' 297

פרק שביעי: אחרית דבר

- א. אבדנם של החיבורים 303
 ב. החיבורים שאבדו מול החיבורים שנשתמרו 304
 ג. מתי אבדו החיבורים? 319

הקיצורים הביבליוגרפיים

מפתחות

- מפתח החיבורים האבודים 348 מפתח האישים 351 מפתח המקומות 359
 מפתח העניינים 362 מפתח כתבי היד 366 מפתח המקורות 376

פתח דבר

חכמי גרמניה וצרפת במאות השנים עשרה והשלוש עשרה – 'בעלי התוספות' – כתבו ספרים רבים אך רק מעטים מהם הגיעו לידינו. רובם אבדו. חכמי ישראל לומדים זה מאות שנים את מעט הספרים שנותרו מתורתם, ואילו החיבור הזה עוסק דווקא באותם ספרים שאבדו ואינם. עניינו לשחזר, לתאר, ולעתים אף לאתר, את כתביהם האבודים של בעלי התוספות בתחום ההלכה ופרשנות התלמוד על פי שרידים מועטים שבידינו, על פי מובאות שבספרות ימי הביניים, בדפוס ובכתבי יד, ועל פי עדויות ורמזים הפזורים במקורות רבים ושונים.

חקר הספרים האבודים אי־אפשר לו שיעשה קודם שנדע מה יש אתנו מספריהם של בעלי התוספות ומה אכן אבד לנו. עניין זה איננו פשוט כלל ועיקר. כתבי היד וספרי הדפוס המחזיקים את כתביהם של בעלי התוספות – כמו גם את כתביהם של הדורות שלאחריהם, שציטטו מחיבוריהם של בעלי התוספות – נפוצו והתפזרו בכל יבשות תבל, והם מוחזקים בידי מאות יחידים ומוסדות. בורות עברו כיתתו חכמים את רגליהם מספרייה לספרייה ומארץ לארץ, שידלו וריצו את דעתם של בני ברית ושאינם בני ברית שהחזיקו בכתבי יד ובספרים נדירים – אך גם אחרי כל טרחתם עדיין לא היה בכוחם לדעת לבטח האם חיבור פלוני אכן אבד, או שמא הוא מסתתר בכתב יד במקום אחר. ישׁר מקנדיאה, למשל, טרח כבר במאה השבע עשרה לבדוק אילו ספרים אבדו וזו הייתה מסקנתו:

שענינו רואות כמה ספרים כ״י חבורי הגאונים וחכמים קדמונים שלא נראו בדפוס וא״כ לריק יגעו וכתבו. איה איפוא פירושי רבי׳ האי ורבי׳ סעדיה ורבינו ניסים גאון ורבי׳ חננאל [...] ואיפוא הן פירושי ר׳ מאיר הדרשן שמזכיר בעל הערוך ורשׁׁי, וכן חידושי רבי׳ יוסף מיגש [...] ואיה ס׳ הישר של ר׳ת, ואיפוא חדושי הראב״ד והרמב״ן והר״ן והריטב״א ורבי׳ פרץ ורבי׳ מאיר הלוי [...] וכן כמה בעלי תוספות: ר״ד, חצוניות, גורניש, שניץ ודומיהם רבים, ולא זכו לבא לדפוס. גם הרמב״ם פ״י כמעט כל התלמוד כמ״ש בהקדמת זרעים, ולא נתפשט פירושו. וראיתי במצרים ובתוגרמה חמרי׳ חמרים מחדושים [...] ולא הודפסו, ובעו״ה השמדות והגליות כלום, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו תסתתר.¹

דבריו של ישׁר מקנדיאה מבוססים על הספרים שנדפסו עד ימיו ועל כתבי יד שראה בעיניו. הוא לא ידע, וגם לא יכול היה לדעת, כי חלק ניכר מן החיבורים שחשבם

1 ר׳ יוסף שלמה דלמדיגו, נובלות חכמה, בסיליאה [צ״ל הנויאה] שצ״א, הקדמה, דף [ז ע״ב].

לאבודים מצויים עדיין בכתבי יד וסופם לבוא לדפוס. גם דבריו של חכם אחר בן זמנו, כי 'ספר א"ז הגדול אינו נמצא בזמנינו זה',² משקפים רק את מקומו של הכותב ולא היה בכוחו לדעת כי כתבי היד של הספר שמורים במקום אחר.

היום יש בידניו כלים טובים יותר לדעת אלו ספרים מצויים בידניו ואלו אכן אבדו. יתרון הדעת של דורות האחרונים מן הראשונים נובע, קודם לכול, מעבודתם של מאות חוקרים וביבליוגרפים, שהקדישו את זמנם וכוחם לרישום ולתיאור ספרי הדפוס וכתבי היד, אלו המרוכזים בספריות הגדולות כמו גם אלו הפזורים במאות ספריות קטנות ופרטיות ברחבי העולם. ספרי הדפוס העבריים נרשמו כמעט כולם, עד שיכולים אנו היום לדעת בבטחה כי חיבור פלוני לא נדפס מעולם, ואם נדפס – הרי שכל עותקיו אבדו. גם כתבי היד נרשמו ברובם וחלקם אף תוארו בהרחבה רבה, עד שהקורא בקטלוג את תיאורם יכול כמעט לצייר לנגד עיניו את דמותו של כתב היד ואת תוכנו. כתבי יד אחרים נרשמו בקיצור, לעתים על ידי חוקרים שעשו מלאכתם באמונה ולעתים גם על ידי אנשים שלא היו בני סמכא.

רישום ספרי הדפוס וכתבי היד וקטלוגם קידם מאוד את המחקר, אך גם אחרי פועלם של מאות החוקרים שהשתתפו בכך נותרו עדיין ספרי הדפוס וכתבי היד מפוזרים בכל פינות תבל ואיש לא יכול היה להקיף את כולם בסקירה אחת. כדי לדעת האם חיבור פלוני אבד מן העולם צריך היה לסרוק עשרות ומאות קטלוגים ומאמרים. וגם אחר כל זה, עדיין לא היה בכוחו של איש לקבוע בוודאות כי אין בנמצא כתב יד של החיבור המבוקש.

בעשרות השנים האחרונות חל מהפך של ממש בתחום זה. כמעט כל אוצרות הרוח של עם ישראל קובצו אל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים. במחסניו נאספו כמעט כל ספרי הדפוס העבריים, ובמכון לתצלומי כתבי היד העבריים כונסו תצלומיהם של כשבעים וחמישה אלף כתבי יד הפזורים בעולם כולו. בקטלוג המכון רשומים לא רק כתבי היד שבספריות הגדולות שכבר תוארו בעבר בקטלוגים נדפסים, אלא גם אלפים רבים של כתבי יד שטרם קוטלגו ובהם גם כתבי יד רבים הנמצאים בספריות קטנות ונידחות ובידי אספנים פרטיים שיד החוקרים לא הגיעה אליהם. עתה, משיכולים אנו לעשות את אשר נבצר מן הדורות הקודמים – להקיף את הספרות כולה כמעט בהרף עין, ולדעת האם חיבור פלוני מצוי בדפוס או בכתב יד ברחבי העולם אם לאו – הגיעה השעה לדון בספרים שאבדו מאתנו.

אסיפת כל ספרי הדפוס וכתבי היד אל מקום אחד הייתה תנאי הכרחי למחקרי, אך אין די בה. אי-אפשר לחקור את הספרים האבודים קודם שנחקרו הספרים שלא אבדו, וקודם שהוקמה המסגרת הכרונולוגית והביוגרפית של התקופה וחכמיה. החיבור המונח כאן בא לעולם רק מכוחם של חוקרים רבים, ובראשם החיד"א, יום טוב

2 ר' מאיר מלובלין, שאלות ותשובות מהר"ם מלובלין, וורשא תרמ"א, סימן קכז. כבר העיר הש"ך (יורה דעה, סימן לו, ס"ק יח, בהערה) שדברים אלו מקורם בטעות; השואל ציטט למהר"ם מלובלין מדברי ריא"ז – הוא החכם האיטלקי ר' ישעיה אחרון – המובאים בשלטי הגבורים על הרי"ף, ומהר"ם מלובלין זיהה אותו בטעות עם ר' יצחק אור זרוע. טעות זו מעצימה עוד יותר את עדותו של המשיב על חסרונו של ספר אור זרוע ממדף הספרים.

ליפמן צונץ, הנרי גרוס ואביגדור אפטוביצר, שהעמידו לנו תשתית איתנה במחקר בעלי התוספות. ועל כולם, מחקרו המסכם והמקיף של אפרים אלימלך אורבך, 'בעלי התוספות'. חוקרים אלה, ועוד רבים רבים אחרים שאי־אפשר לפרטם כאן, דנו בספרים שבאו לידינו, תיארו את דרכי הלימוד של התקופה, קבעו את סדר הדורות והבחינו בין בתי המדרש השונים של בעלי התוספות. הם לא משכו את ידיהם אף מן הספרים האבודים של בעלי התוספות, ודבריהם שימשו לי לעיניים. אך עד כה לא נעשה ניסיון להתמקד בספרים האבודים לעצמם, על הבעיות המתודולוגיות הקשורות בכך.

הספר בנוי משתי חטיבות עיקריות. הראשונה, הגדולה יותר, דנה בספרים אבודים של ארבעה בתי מדרש של בעלי התוספות: ראב"ן ומשפחתו, ר' ברוך ממגנצא, ר' שמחה משפירא ותלמידיו ור' יחיאל מפריס ומשפחתו. החטיבה השנייה מתמקדת בחיבורים אבודים שעסקו בנושאים ספיציפיים: ספרים בהלכות איסור והיתר, ספרי מנהגים, ספרי ליקוטים וקבצי תשובות. חיבורים רבים נוספים שאינם נכנסים לשתי חטיבות אלו נידונו בקיצור, ולעתים גם במובלע, אם בחלקו האחרון של הפרק השישי ואם אגב הדיון בחיבורים אחרים. רשימה מלאה של החיבורים שנידונו כאן מצויה במפתח החיבורים האבודים שבסוף הספר.

חיבור זה איננו מתיימר לדון בכל הספרים האבודים של בעלי התוספות. תחום אחד הוונח ככוונה תחילה: התוספות לתלמוד, פאר יצירתם של חכמי צרפת וגרמניה במאות השתים עשרה והשלוש עשרה, שעל שמם הם נקראים 'בעלי התוספות'. חלק ניכר מן התוספות אבדו מאתנו, אך עניין זה נדון כבר לפרטי פרטיו במחקר, ולאחרונה בספרו של א"א אורבך 'בעלי התוספות'. התרכזתי בעיקר בכתיבהם ההלכתיים של בעלי התוספות ובחיבוריהם על התלמוד שאינם תוספות, ורק תוספותיהם האבודים של חכמים בודדים נדונו כאן. עובדה זו יצרה תמונה לא סימטרית; חכמי צרפת כתבו בעיקר תוספות, ועל כן הם תופסים מקום מועט יחסית בספרי, ואילו חכמי גרמניה הרבו לכתוב חיבורים שאינם תוספות ולהם הוקדשו מירב דברי. התמונה העולה בספר זה משקפת את דרכי הלימוד השונות של שני בתי המדרש, אך לא את גורל ספריהם, ואלו וגם אלו אבדו ברובם מאתנו.

ספר זה הוא נוסח מעובד ומורחב של עבודת דוקטור שכתבתי לפני תריסר שנים ויותר בהדרכתו של פרופ' ישראל מ' תא־שמע. שנים רבות שמעתי תורה מפיו של פרופ' תא־שמע, אם בשיעורים פורמליים בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים ואם, ובעיקר, בשיחות אישיות ארוכות. פרופ' תא־שמע עיצב את דרכי המחקרית והרבה מתורתו משוקע בחיבור זה, לרוב בשמו אך לעתים גם בשתיקה. פרופ' תא־שמע נלקח לבית עולמו בראשית שנת תשס"ה, ולא זכיתי להגיש לו את הספר כמנחה. הספר מוקדש אפוא לזכרו.

תודה עמוקה חב אני לכל מי שסייע בידי בכתיבתו של ספר זה. אזכיר במיוחד את פרופ' יעקב זוסמן שדנתי עמו בכמה מן הסוגיות שנדונו כאן; פרופ' אברהם

גרוסמן, שהרגילני לסרוק בשיטתיות את כתבי היד האשכנזיים ולא לחפש את האבידה מתחת לאור הפנס דווקא; ומר בנימין ריצ'לר, שחלק עמי בחפץ לב את רוחב ידיעותיו בכתבי היד העבריים ובתחומים נוספים. הרבה הטרחתי את עובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, על כל מחלקותיו, ובפרט את צוות המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ולכולם התודה והברכה.

הפרק השלישי של הספר נדפס לראשונה בקובץ המאמרים 'סוגיות במחקר התלמוד: יום עיון לציון חמש שנים לפטירתו של אפרים א' אורבך', ירושלים תשס"א, ותודתי להנהלת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים על הרשות לכלול אותו כאן, בנוסח רחב הרבה יותר. תלמידי פנחס רוט בדק פעם נוספת את רוב הציטוטים ומראי המקומות שבספר ואף הוסיף מפעם לפעם הפניות לספרות המחקר. לו התודה, ועליי האחריות. הדפסת הספר נעשתה בסיועם של הקרן ע"ש הרב יצחק אדוורד קייב, ניו יורק; הרשות למחקר ופיתוח, האוניברסיטה העברית בירושלים; והקרן ע"ש צ'רלס וולפסון, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים; וכולם יבואו על הברכה. מר אברהם שלויץ וגב' אילנה שמיר טרחו על העריכה הלשונית ותודתי נתונה להם.

כתיבתו של הספר נשלמה בחודש ניסן תשס"ד, ומאז הכנסתי בו רק עדכונים מועטים. תקוותם הסמויה של מחברים רבים היא שספרם יישאר עדכני ורלוונטי לדורות הרבה. תקוותי שלי הפוכה. מקווה אני כי מלאכתי בשחזור הספרים תשמש מנוף לחשיפתם של מקצת החיבורים האבודים הטמונים עדיין בכתבי יד שטרם זוהו, וכי בשנים הבאות יוכל הקורא לדלג על קריאתם של פרקים שלמים בספר. ולוואי.

שמחה עמנואל

האוניברסיטה העברית בירושלים

פרק שביעי

אחרית דבר

א. אבדנם של החיבורים

אבדן הספרים הוא מן הבעיות המעיקות ביותר בחקר היצירה הרוחנית בימי הביניים. אבדן זה הוא פועל יוצא מאבדנם המסיבי של כתבי היד שהתבלו, נשרפו או נשדדו במהלך הדורות. אמנם הסופרים ניסו להעתיק טפסים חדשים תחת אלו שאבדו, ובזכותם נשתמרו הספרים המצויים היום בידנו. אך לא היה סיפק בידם של הסופרים להדביק את קצב אבדנם המהיר של כתבי היד, וחלק ניכר מן הספרות אבד מאתנו. נאלצים אנו להסתפק במבחר מצומצם של ספרים שנותרו בידנו – מבחר שספק האם הוא מייצג נכונה את יצירתם הכוללת של חכמי התקופה.

הספרים לא אבדו מיד עם כתיבתם, והם הספיקו להותיר את רישומם בחיבוריהם של בני דורם ושל הדורות שלאחריהם. קטעים מן החיבורים האבודים באו בכתביהם של בעלי התוספות עצמם, ולפעמים אף בכתביהם של חכמים מאוחרים יותר, עד למאות התשע עשרה והעשרים. זכרם של מקצת מהספרים האבודים בא אף ברשימות ספרים, ברשימות כרונולוגיות מעטות פרי עטם של חכמי אשכנז ועוד. כל אלו עשויים לסייע בשחזורם של הספרים האבודים, וניסינו ללמוד מכולם על טיבם של הספרים ועל תפוצתם במהלך הדורות. עם זאת, פעמים רבות לא היה די בשרידיהם המקוטעים, המפוזרים והאקראיים שבידנו כדי להכיר את טיבו של הספר האבוד. לא פעם ולא פעמיים סיימנו את דברינו ב'צריך עיון', ולפעמים נותרנו נבוכים גם בשאלות הפשוטות והיסודיות ביותר.¹ חוקרים אחרים יוכלו בוודאי, עתה או לאחר זמן, לענות על מקצת מן השאלות שהתקשינו בפתרוןן, ושאלות אחרות תישארנה אולי פתוחות לנצח.

כמה ספרים של בעלי התוספות אבדו מאתנו, ומהו היחס המספרי בין החיבורים ששרדו בידנו לחיבורים שאבדו? לדברי החיד"א, החשבון הוא פשוט:² 'שכל א' מהגדולים שראינו לו חידושים על מסכתא אחת, על הרוכ הוא כתב על כל הש"ס או רובו, ובזמן רבותינו בעלי התוספות כל א' מהגדולים כתב תוס' על הש"ס, ומכאן

1 כגון האם 'ספר אביאסף' עסק רק בסדרי נשים ונזיקין (לעיל עמ' 88).

2 חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, אות ת, ערך 'תלמוד בבלי', דיבור המתחיל 'נדה'. דברים דומים הוא כתב גם שם, אות ט, ערך 'טהרות'; וכן בספרו שו"ת חיים שאל, ליוורנו [תקנ"ב–תקנ"ה], ח"א, ריש סימן כג.

תראה דבצרי לן טובא מפירושי ותוספות וחידושי רבואתא קמאי, וברוך ה' אשר לא עזב חסדו וזיכנו לחידושי הראשונים הנז' שנדפסו'.
 לשיטתו של החיד"א, כל אחד מהראשונים פירש את כל התלמוד, וכדי לדעת כמה ספרים כתבו הראשונים, עלינו להכפיל את מספר המחברים הידועים לנו במספר המסכתות. אך אנו לא נזדקק לחשבון זה – וממילא איננו צריכים לדון בהנחה העומדת מאחוריו – שכן כמעט שלא עסקנו בתוספות לתלמוד.³ עיקר עיסוקנו היה בספרי ההלכה של בעלי התוספות, ושם כמובן הנוסחה של החיד"א איננה תקפה.
 לא נוכל להציע אומדן של מספר החיבורים שאבדו, שכן ספרים רבים, ובפרט מן הדורות הראשונים של בעלי התוספות, אבדו בלי שנדע כלל על קיומם. כך, למשל, חיבורים חדשים של בעלי התוספות המתגלים רק עתה מביאים עמם ידיעות על ספרים אבודים נוספים – ספרים שלא ידענו כלל על קיומם עד היום.⁴ גם בגניזת אירופה מצאנו קטעים מחיבורים שאבדו רק במאה השש עשרה והשבע עשרה, והגם שהם עמדו על מדף הספרים במשך מאות שנים, אנו לא ידענו כלל על קיומם.⁵
 ומכאן עולה כי ספרים רבים של בעלי התוספות, שמי ידע מה מניינם, אבדו בלי להשאיר כל רושם, ואיננו יודעים לא על קיומם בעבר ולא על אבדנם.
 במענה לשאלה כמה ספרים אבדו מאתנו נוכל רק לומר, כי מספרם של הספרים האבודים שנידונו במחקר זה⁶ – מחקר העוסק רק במקצת מן הספרים האבודים של בעלי התוספות – גדול בהרבה ממספרם של כל הספרים הקיימים בידנו. אם נמנה את כל ספרי ההלכה של בעלי התוספות שהגיעו אלינו, לא יגיע מספרם אל זה של החיבורים האבודים בתחום ההלכה שהזכרנום בחיבורנו. ומכאן, שרוב ספרות ההלכה של בעלי התוספות אבדה מאתנו.

ב. החיבורים שאבדו מול החיבורים שנשתמרו

מה הביא לכך שכל הטפסים של חיבור מסוים התבלו, ובעקבות כך אבד החיבור, ואילו חיבורים אחרים נשתמרו בידנו? האם טבעו של חיבור פלוני גרם לו שיתמעטו טפסיו או שרק יד המקרה הייתה בדבר?⁷
 דומני, ששתי התשובות גם יחד נכונות. גורמים אחדים תרמו לאבדנם של חיבורים מסוימים דווקא, ונזכרים בסמוך, אך גם יד המקרה הייתה בדבר. חשוב להזכיר כי רבים מהחיבורים שנתורו בידנו – והם נחשבים היום לנכסי צאן ברזל

3 ראה לעיל עמ' יא.

4 כגון העדות על פירושו האבוד של ר' אלעזר מוורמייזא למסכת חולין – עדות שהתגלתה רק לאחרונה בחיבור של ר' אלעזר שנמצא בכתב יד. ראה עמנואל, ר' אלעזר מוורמייזא, עמ' 51.

5 ראה לעיל עמ' 40–48.

6 ראה להלן עמ' 348–350, מפתח החיבורים האבודים.

7 ראה גם דיוניחה של קופיץ ושל אופנברג בשאלה זו (הראשון עוסק בספר הלטיני, והשני – בספרי הדפוס העבריים): קופיץ, כתבי יד ודפוסים במאה החמש עשרה; אופנברג, הדפוס העברי במאה החמש עשרה, עמ' 54–56, 133–147.

של הספרות – הגיעו אלינו בכתב יד אחד בלבד. ספרים רבים וחשובים נדפסו במאה השנים האחרונות מתוך כתב היד האחרון שנותר מן החיבור, כגון 'הלכות ר' יצחק אבן גיאת' (פירט תרכ"א–תרכ"ב), 'ספר יראים' לר' אליעזר ממין (ווילנא תרנ"ב–תרס"ב), 'ספר העתים' לר' יהודה הברצלוני (קראקא תרס"ג), 'סידור רב סעדיה גאון' (ירושלים תש"א), 'הלכות פסוקות' (שם תשי"א) ועוד הרבה.

ההבדל בין חיבורים אלו לספרים שאבדו הוא ההבדל פעוט: של שריפה אחת נוספת, של גירוש אחד נוסף ותו לא. גורלו של חיבור שנותר בעותק אחד – לחסד או לשבט, להתקיים או להיאבד – נשאר תלוי על בלימה: חיבור שזכה נשתמר, וחיבור שאתרע מזלו, אבד.⁸ כך, למשל, אירע לחידושו של הראב"ד, 'גדול המפרשים' בפיו של המאירי: חידושו לשתי מסכתות (בבא קמא ועבודה זרה) נדפסו בשנים האחרונות, שניהם מתוך כתב יד יחידי שנותר מהם. רק מזל הוא שכתבי יד יחידיים אלו שרדו בידנו ולא אבדו. לעומת זאת, חידושו של הראב"ד למסכת שלישית, ברכות, השתמרו אף הם בעותק יחיד, שהיה בידי של הרב י"מ טולידאנו עד לפני כשמונים שנה. אך עותק אחרון זה אבד בשיטפון שאירע בטבריה,⁹ ובכך אבד מאתנו פירושו של הראב"ד למסכת זו.

דוגמה אחרת לדבר הוא ספר 'בית הבחירה' לר' מנחם המאירי. ספר זה מצוי היום באלפי עותקים, והוא מן הפופולריים ביותר על שולחנם של הלומדים. אך חיבור זה הגיע לידנו ממש בדרך מקרה; הוא נדפס לראשונה, ברובו הגדול, רק בעשרות השנים האחרונות, מתוך כתב יד יחידי בפרמה, וגם כתב יד זה כמעט שאבד מן העולם. כתב היד ניצל ברגע האחרון מאבדן – כפי שמספר זלמן שטרן, אספן ספרים במאה התשע עשרה. שטרן יצא לחפש באיטליה אחר כתב יד אחר לגמרי (של תשובות תלמידי מנחם נ' סרוק), שהיה בזמנו בידי של אספן ספרים. לאחר דרישה וחקירה נודע לו כי אותו אדם נפטר, וכל רכושו עבר לבנו החורג. זלמן שטרן נסע אחר הבן לעיר ליוורנו, וכך הוא מספר על פגישתם:¹⁰

ויהי כבואי ליוורנו מיד שאלתי על אודות האיש ההוא ואוצר ספריו, ומתשובת אלה הנשאלים הבנתי כי יותר מרוב מנין ובנין נאבדו ונתפזרו אנה ואנה, ורק מתי מספר נשארו, והמה טמונים באהלו על הגג בקרן זיוות, למאכולת עש

8 גם בספרות הקלסית נשתמרו חיבורים רבים וחשובים בכת"י אחד, וטופס יחיד זה שינה לעתים את פני המחקר כולו. ראה J. Stengers, 'Réflexions sur le manuscrit unique, ou un aspect du hasard en histoire', *Scriptorium* 40 (1986), pp. 54–80

9 י"מ טולידאנו, אפריון, ירושלים תרס"ה, דף יא ע"א, הערה כה; הנ"ל, 'לק"ו לכן מוסא', תרביץ יד (תש"ג), עמ' 142 (ושם תיאור מפורט של כתב היד, עם הערה: 'יחבל שהכ"י הנזכר אבד בשיטפון שהיה בטבריה מלפני שנים'); הנ"ל, שריד ופליט, תל אביב תש"ה, עמ' 63, מס' 1. השיטפון שטולידאנו רומז לו הוא כנראה זה שאירע בטבריה בחודש חשוון תרפ"ב או זה שאירע באביב של השנה שלאחר מכן. ראה ע' אבישר, ספר טבריה, ירושלים תשל"ג, עמ' 131–133 (בשיטפון הגדול שאירע בשנת תרצ"ד [שם, עמ' 135–136] כבר לא היה טולידאנו בטבריה).

10 תשובות תלמידי מנחם בן יעקב נ' סרוק ותשובות תלמיד דונש הלוי בן לברט, מהדורת ז' שטרן, וינה 1870, מבוא, עמ' III–IV.